

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA
Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak

© 2003 Y. Doğan etinkaya

İletişim Yayınları 2120 • Araştırma-İnceleme Dizisi 355

ISBN-13: 978-975-05-1715-0

© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ő.

1. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĐRAFI “Meşrutiyet kutlamaları”,

II. Meşrutiyet’in İlk Yılı: 23 Temmuz 1908-1909, YKY, 2008, s. 18

UYGULAMA Hüsnu Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DIZIN Ezgi Akyıldız

BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak

Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar,
Boykotlar ve Milli İktisat
(1909-1914)

*The Young Turks and the Boycott Movement
Nationalism, Protest and the Working Classes
in the Formation of Modern Turkey*

ÇEVİREN Özgür Bircan

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA 1975'te İstanbul'da doğdu. 1997'de İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. İlk yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2002'de tamamladı. İkinci yüksek lisans derecesini 2004 yılında Budapeşte'de Central European University'den aldı. Doktora derecesini Hollanda'nın Leiden Üniversitesi'nden 2010'da aldı. 1999'da İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde araştırma görevlisi oldu. Halen aynı fakülte'de yardımcı doçent olarak çalışmaktadır. 2012-2013 öğretim yılında Atina'da Panteion Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümü'nde misafir öğretim görevlisi olarak bulundu. 2011 yılından beri İstanbul Özgür Üniversite'de seminer dersleri veriyor. 2003-2008 yılları arasında Eğitim-Sen İstanbul 6 No'lu Üniversiteler Şubesi'nde yönetim kurulu üyesi, 2005-2007 arasında da Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nde parti meclisi üyesi olarak çalıştı. 2013'te Tarih Vakfı Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları ve *Toplumsal Tarih* dergisi yayın kurulu üyesidir. 2004'te *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* adlı kitabı ve 2008'de *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim* ve 2014'te *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm* adlı derlemeleri İletişim Yayınları tarafından yayımlandı. 2014'te *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* adlı kitabı Londra'da I.B. Tauris tarafından yayımlandı. Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihi, toplumsal hareketler, Türk milliyetçiliği, Türk sol düşüncesi, Türkiye futbol tarihi ve sınıf hareketi üzerine yazdığı yazılar çeşitli yabancı/yerli dergi ve kitaplarda yayımlandı.

Bilge Seçkin'e

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TOPLUMSAL SINIFLAR VE ÖZNE MESELESİ	27
Gay-i Müslim Burjuvazi ve Devlet.....	28
Müslüman Tüccarlar.....	39
Müslüman İşçi Sınıfı.....	54
Kültür, Sınıf Bilinci ve İslâm.....	62
İKİNCİ BÖLÜM	
HARİCİ DÜŞMANLARDAN DÂHİLİ DÜŞMANLARA (1910-1911)	67
Girit Sorunu.....	69
Gösteriler, Doğrudan Eylemler ve Toplumun Seferberliği.....	71
Boykotaj Cemiyeti.....	99
Gay-i Müslimlere Karşı Müslümanlar: "Rum Vatandaşlarımız Boykottan Muaf'tır!".....	109
Milli İktisat, Müslüman Tüccarlar ve İşçi Sınıfı.....	132
Devlet ve Boykot Hareketi.....	146

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSLÜMAN PROTİSTOSU: BARIŞ DÖNEMİNDE

İKTİSADİ BİR SİLAH OLARAK BOYKOT (1913-1914)	167
Siyasi Ortam	169
Müslüman ve Türklere: "Uyanın!"	172
Milli İktisat ve Rum Ortodoks Patrikliği'ne Açık Mektup	186
"Bundan Sonra Mal İslâm Tüccarlarından Alınacaktır"	191
Boykot Hareketi'nde Eşkıyalık ve Özne Sorunu	209

SONUÇ YERİNE

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE

KİTLE SİYASETİ VE BOYKOT HAREKETİ	227
Siyasetin Toplumaya Yayılması ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm	227
Kitle Siyaseti, Milli İktisat ve Boykot Hareketi	242
Popüler İdeoloji, Müslüman/Türk Milliyetçiliği ve Kitlelerin Seferberliği	255

KAYNAKÇA	263
----------------	-----

DİZİN	277
-------------	-----

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TOPLUMSAL SINIFLAR VE ÖZNE MESELESİ

1908 ile 1914 yılları arasında ortaya çıkan Osmanlı Boykot Hareketi, içinde çeşitli sosyal ve siyasal aktörleri barındıran toplumsal bir hareketti. İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi siyasal örgütler; sivil örgütlenmeler ve farklı toplumsal çevreler; Müslüman tüccarlar ve işçiler gibi toplumsal sınıflar; memurlar, öğretmenler, doktorlar, avukatlar ve benzeri mesleki gruplar ve genel olarak Müslüman halk bu harekette önemli roller oynadılar. Modernizasyon süreci ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısında büyük değişimlere neden olmuştu. Kamusal alanın dönüşümü ve modern bir sivil toplumun ortaya çıkışı, toplumun farklı kesimlerinin kendilerini ifade etme ve daha etkili roller oynama noktasında önemli fırsatlar yaratmıştı. Dolayısıyla kamusal alan ve sivil toplum, boykot hareketinin siyasal ve toplumsal aktörleri, kitle politikaları, modern ideolojiler ve birbirleriyle rekabet halinde olan söylemler bu çalışmanın temel konularını oluşturmaktadır.

Toplumsal bir hareket olarak Osmanlı Boykot Hareketi, modern teknolojiden yararlanmış ve toplumun değişik kesimlerinin birbirinden ayrı gündem ve çıkarlarını bünyesinde toplamıştı. Esnaf, tüccarlar, işçi sınıfı, devlet bürokrasisi, meslek sa-

hipleri ve taşra eşrafı gibi asli toplumsal aktörler, boykot hareketlerinde ve İmparatorluğun siyasi ve toplumsal yaşamında önemli roller oynadı. Genişleyen kamusal alan ve büyüyen sivil toplum, bu farklı toplumsal aktörlerin ilişkiler geliştirmeleri ve ortak örgütlenmeler yaratmaları için bir olanak yaratmıştı.

Gayr-i Müslim Burjuvazi ve Devlet

Türkiye toplumsal tarihinin en önemli aşamalarından biri, gayr-i Müslim nüfusun tasfiyesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından bir ulus-devletin ortaya çıkmış olmasıdır. Tarihyazımında bu tasfiye süreci tamamen siyasal bir projeymiş gibi ele alınır. Türkiye'deki mevcut literatüre göre söz konusu sürecin başlıca aktörü devlet ve bürokratik elittir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi kadroları bu anlatımlarda hayati bir rol oynar. Tarihyazımındaki bu eğilim, söz konusu literatürün temel savlarıyla doğrudan ilintilidir. Bu tarihyazımı, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin tarihindeki köklü değişimlerin öznesi olarak aslen devleti ve devlet elitini görür. Dolayısıyla ülkenin tarihindeki diğer toplumsal aktörlerin varlığını görmezden gelir.¹ Öte yandan Osmanlı Boykot Hareketi gibi toplumsal ve si-

1 Son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin toplumsal tarihine yönelik bir dizi özgün çalışmanın yapıldığının ve bu çalışmalarda farklı toplumsal aktörlerin de sahneye çıktığının altı çizilmeli. Öte yandan sayıları artmaya devam etse de bu çalışmalar hâlâ genel literatür içerisinde marjinal bir konumdalar. Dahası bunların Türkiye'nin güncel toplumsal ve siyasal düşünüşüne etkileri görece zayıf. Bu özgün çalışmalar arasında Türkiye'deki genç akademisyenleri derinden etkileyen bir çalışma olarak Quataert'in çalışmasını anmak isterim: Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983). Quataert'in, Türkiye tarihinin siyasi ve askeri elitine odaklanan anlatıların ötesine geçmeye çalışan tarihyazımları ile ilgili yeni gelişmeleri değerlendiren makalesi için ayrıca bkz. Donald Quataert, "Ottoman History Writing at Crossroads", *Turkish Studies in the United States*, (ed.) Donald Quataert ve Sabri Sayarı, (Bloomington: Indiana University Press, 2003) s. 15-30. Tabii bu daha önce Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de toplumsal direnişlerden bahseden herhangi bir çalışma olmadığı anlamına gelmemektedir. Daha önce yapılmış sınırlı sayıda çalışmanın örnekleri için bkz. Çağatay Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955) ve Halil İnalcık, "Application of the Tanzimat and its Social Ef-

yasal olgular bize, geniş ölçüde ihmal edilmiş bu toplumsal ve siyasal aktörlerin önemini ortaya çıkarma şansı vermektedir.

Osmanlı Boykot Hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayr-i Müslim cemaatlerin tasfiye edilmesi sürecinin önemli bir bileşenidir. Hareket, 1908 yılında Osmanlıcı bir hareket olarak doğmuş ve asıl olarak yabancı güçleri hedef almıştı. Yabancı tüccarlar ve Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, İtalya, Birleşik Devletler ve Yunanistan gibi ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari faaliyetleri boykottan etkilenmişti. Öte yandan 1909'dan sonra ve özellikle 1910'da İmparatorluktaki gayr-i Müslimlerin ekonomik varlıkları bu siyasal ve ekonomik hareketin asli hedeflerinden biri haline geldi. Hareket yavaş yavaş gayr-i Müslimlerin aleyhine döndü ve takip eden dönemde bu cemaatler boykottan dolayı büyük sıkıntılar yaşadı. Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşmesi, bu dönemden sonra Düvel-i Muazzama'nın himayesi altında faaliyet gösterecek gayr-i Müslim tüccarlar için uygun şartlar oluşturmuştu. Müslümanların yabancı devletlere, söz gelimi Yunanistan'a karşı bir eylem yapması dile getirildiğinde, Düvel-i Muazzama'nın gölgesinde hareket eden yerli tüccarlar ve kapitülasyonların sağladığı fırsatlardan yararlanabilenler, en az yabancı tüccarlar kadar sıkıntı yaşadılar. Boykot hareketi çevresini genişlettikçe, örgütlülüğünü güçlendirdikçe ve gayr-i Müslimlere karşı olan kızgınlık arttıkça gayr-i Müslim tüccarlar boykottan derinden etkilendi.

Dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin gelişmesinin savunuculuğunu yapan Milli İktisat, sadece milliyetçi aydınların icadı ya da devlet elitlerinin politikası değil, aynı zamanda farklı toplumsal aktörleri içeren içtimai bir hareketti. *1908 Osmanlı Boykotu* kitabında ayrıntısıyla incelenen ve eleştirilen milli iktisat üzerine literatür, büyük oranda entelektüel tarihe yoğunlaşmakta ve bu sürecin toplumsal tabanını dikkate alma-

facts", *Bellekten*, No. 28, 1964, s. 623-649. Her ne kadar sayıları hâlâ oldukça sınırlı olsa da toplumsal cinsiyet üzerine çalışmalar da tarihyazımındaki bu yeni eğilime katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmaların büyük kısmı ünlü kadımlar ve kadın hareketleri üzerinedir ve patriyarki ve toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine olanlar az sayıdadır.

maktadır. Yerli bir sanayi oluşturma arayışı, kapitülasyonların kaldırılması ve Osmanlı tebaasının ekonomik olarak kalkınması İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) Milli İktisat'ın popüler konularıydı. Öte yandan bu söylem içerisindeki Osmanlıcı unsur ve uygulamaya yönelik bu politikalar zamanla yok oldu ve Milli İktisat çağrısı tedricen Osmanlı ekonomisinde Müslüman/Türk unsurun hâkimiyeti talebine dönüştü. Bu nedenle, Osmanlı Boykot Hareketi'yle sonuçlanacak toplumsal ilişkilerin analizine girişmeden önce toplumsal sınıflar üzerine tarihyazımı ve hareketin ortaya çıktığı dönem değerlendirilmelidir.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili genel kabuller, büyük ölçüde gayr-i Müslim burjuvazi ile reformcu devlet eliti arasındaki ilişkiye ve mücadeleye odaklanır. Her ne kadar bu yorumda bir nebze doğruluk payı varsa da bu değerlendirme toplumsal ve ekonomik gelişmelerle ilgili bazı önemli noktaları ıskalama eğilimindedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve toplumunun temel direkleri ciddi ölçüde değişmişti. Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımı bu köklü değişimlerin arkasındaki iki etmene dikkat çeker. Bunlardan biri Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemekte olan dünya ekonomisiyle bütünleşmesi; diğeri modernleşme yanlısı Osmanlı yönetici elitinin reform çabalarıdır. Hâkim tarih anlatısında bu gelişmelerin sonucu olarak iki toplumsal grup ortaya çıkar: Gayr-i Müslim burjuvazi ve modern devlet bürokrasisi.

Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 19. yüzyıl boyunca gittikçe artan ticaret, dünya piyasaları ile küçük çiftçilerin büyük kısmı arasında aracı görevi gören gayr-i Müslim burjuvazinin zenginleşmesini hızlandırır. İmparatorluğun ekonomisi çok büyük oranda tarıma dayalıdır. Osmanlı İmparatorluğu ile dünya piyasaları arasındaki uluslararası ticaret de asıl olarak tarıma ve küçük üreticilere dayanmaktadır. İmparatorlukta arazi de tarım da bir toprak sahibi sınıfı elinde tekelleşmemiştir. Küçük çiftçilerin mevcudiyeti ve sürekliliği Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinden bir tanesidir. Bu ekono-

mik yapı gayr-i Müslim bir burjuvazinin doğmasının temelini oluşturur.²

Özellikle Anadolu'nun zirai yapısında küçük ve bağımsız aile çiftliklerinin hâkimiyeti, daha büyük çaplı bir toprak sahibi sınıfın ortaya çıkışını engeller. Taşrada bu nevi bir sınıfın yokluğu zirai düzenin yeniden merkezileştirilmesini, devleti modernleştirme çabalarını ve ayanların gücünü kırmayı kolaylaştırmıştır.³ Sonuç olarak küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu başta Anadolu olmak üzere tarımsal üretim tek bir ürüne değil, tahıl, boya hammaddeleri, maden filizi, incir, kuru üzüm, fındık, pamuk ve tütün gibi çeşitli ürünlerin ihracatına dayanmaktadır.⁴ Büyük toprak sahipliğinin ve plantasyonların olduğu yerlerde bunun aksine olarak dünya piyasaları için genelde tek ürün üretimine yoğunlaşmaktadır. Küçük üreticilerin sayılarının çok fazla olması ve birbirlerinden apayrı ürünler üretmelerinden dolayı yabancı yatırımcılar ve tüccarlar için bunları kontrol altına almak imkânsız ve gereksizdir. Çiftçiler ve dünya piyasası arasında arabuluculuk yapmak ekonomik olarak oldukça kârlı bir iştir ve hem dünya ekonomisinin hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun zirai yapısının genişlemesinin bu sonucundan faydalanan gayr-i Müslim tüccarlar olur.⁵

Tarıma hâkim olan unsurun küçük çiftçiler olması gayr-i Müslim burjuvazinin yükselişine neden olan tek etmen değildir. Gayr-i Müslimlerin ve özellikle de Rumların, Osmanlıların Anadolu'ya gelişinden önce ekonomiye hâkim olmalarının da bir etmen olduğu iddia edilmektedir. Yunan milliyetçiliği de

2 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 30-32.

3 Çağlar Keyder, "Europe and the Ottoman Empire in mid-nineteenth Century: Development of a Bourgeoisie in the European Mirror", *European Association for Banking History V. East Meets West: Banking, Commerce and Investment toplantısına sunulan bildiri*, İstanbul, 15-16 Ekim 1999, s. 3.

4 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and World Capitalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 53 ve 150.

5 Zirai ekonominin genel yapısı ve küçük çiftçi üreticilerin hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* (Albany: Suny Press, 1991) [*Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).]

ticaretin Rum cemaatin bir niteliği olduğunu belirterek bu görüşe katılmaktadır.⁶ Her ne kadar Augustinos bu indirgemeci ve özcü değerlendirmeleri eleştirmekteseyse de kendisi de gayr-i Müslim burjuvazinin yükselişinde etnik bağlantıların altını çizmektedir.⁷ Bu noktada belirtmek gerekir ki gerçekten de değişik ekonomik nedenlerin yanı sıra kültürel nedenler de gayr-i Müslim tüccar sınıfının yükselişinde belli bir rol oynamıştı. Avrupalı tüccarlar, devletlerarası ilişkilerdeki istikrarsızlıklardan sakınmak için aracılık yapacak yerli bir tüccar sınıfına müracaat etmeyi tercih etmişti. Söz konusu diplomatik krizler Avrupalı tüccarların çıkarlarına zarar vermekteydi. Bu nedenle yerli bir tüccar sınıfı ile işbirliği yapmak, yabancıların sayıları çok fazla olan köylülerle ticari ilişkilerini kolaylaştırıyordu. İkinci olarak yabancı tüccarlar Osmanlı muadillerinin verdiği kadar iç vergi vermek zorundaydılar. Sadece ihracat vergisi verirken yani imparatorluğa girer çıkarken daha az ödüyorlardı ve burada bir avantajları vardı. Sonuç olarak daha zor olan iç ticaret ilişkilerinden kaçınmaya ve bu alanı gayr-i Müslim tüccarlara bırakmaya başladılar. Ayrıca birçok akademisyenin ileri sürdüğü üzere Rumlar ve Ermeniler ile Avrupalılar arasındaki dinî bağ, gayr-i Müslim tüccarların aracılık konumunu güçlendirmişti.⁸

Öte yanda gayr-i Müslim tüccarlar da bu süreçte yer almak konusunda istekliydiler. Kendilerine Osmanlı kanunları ve düzenlemelerinin üstünde bir konum sağlayan, bir çeşit yabancı pasaport olan beratlar almayı başarmışlardı. Kapitülasyonlar ve beratlar, Düvel-i Muazzama'nın resmi temsilcileri olarak Rum ve Ermeni tüccarlara yasal dokunulmazlık sağlıyordu. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti ilk olarak *Avrupa Tüccarı* ismi altında gayr-i Müslimlere ve daha son-

6 Vryonis'in bu görüşü savunan akademik bir çalışması için bkz. Speros Vryonis, "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, No. 23-24, 1969-1970, s. 286.

7 Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları: Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite* (Ankara: Ayraç, 1997), s. 174.

8 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), s. 18-20; Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999), s. 211-213.

ra *Hayriye Tüccarı* ismi altında Müslümanlara, yabancılara verdiklerine benzer haklar vererek durumu dengelemeye çalıştığında bu beratlar bahsettikleri ayrıcalıklarla gayr-i Müslimlerin ekonomideki konumunu önemli derecede iyileştirmişti.⁹ Öte yandan bu karşı önlemler süreci geciktirmekte bir işe yaramadı. Sonuç olarak gayr-i Müslim tüccarların, onlara yabancı yatırımcılarla kültürel ve dilsel bir yakınlık sağlayan kültürel sermayesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal yapısı içerisinde gayr-i Müslimlerin ekonomik ve siyasi güçlerini arttırmıştı.

Yunan tarihçiler Haris Exertzoglou ve Elena Frangakis-Syrett de 19. yüzyıldaki temel dönüşümü anlamak için dikkatimizi Rum burjuvazisine çekerler. Bu tarihçilere göre Rum burjuvazisinin 19. yüzyıldaki yükselişi, ekonomik organizasyonlarından ve ticaret ağlarından geçmektedir. Örneğin Frangakis-Syrett, yabancı tüccarların Anadolu pazarına girdiklerinde Rum tüccarların hâlihazırda kurulu ticaret ağları ile karşılaştıklarını ileri sürer. Ona göre Rumların başarısı, Rum tüccar sınıfı arasındaki “sıkı örülmüş akrabalık bağlarından” ve Anadolu'nun içlerindeki pazarı, söz gelimi buralardaki vergileri ve beğenileri iyi bilmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁰ Benzer şekilde Exertzoglou da, serbest ticaretin ve ticari organizasyonların Rum tüccarların 19. yüzyıldaki yükselişinde beratlardan ve Düvel-i Muazzama'nın himayesinden daha önemli olduğunu ileri sürer. “Devasa sermaye kaynağına, kredi olanaklarına ve itibara sahip bağımsız haneler” inşa edebilmenin, “geniş iş ve ticaret ağlarının üzerinde şekillenen mükellef organizasyonların” bir sonucu olması gerektiğini söyler.¹¹

9 Osmanlı Devleti'nin bu yöndeki çabaları için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1998), s. 57-77 ve 107-113.

10 Elena Frangakis-Syrett, “The Economic Activities of the Greek Community of Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press, 1999), s. 18-20.

11 Haris Exertzoglou, “The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914”, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press, 1999), s. 90-91.

Ekonomik ilişkilerde böylesi bir aracı rolü oynayan gayr-i Müslim tüccarlar, dört farklı ekonomik faaliyet içerisinde: Vergi toplamak, kredi vermek, döviz kurlarını düzenlemek ve ticaret yapmak.¹² Kasaba'nın söylediği üzere gayr-i Müslim burjuvazi yabancıların ekonomik çıkarları açısından onlarla tam bir ittifak içerisinde değildir. Aynı zamanda ticaret ağlarında daha iyi bir yer edinmek için onlarla mücadele de etmekte; hem devletin hem yabancı sermayenin gücünü sınırlamaya çalışmaktadırlar. Sonuç olarak 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim güçlerinden biri haline gelirler.¹³ Yine benzer şekilde Exertzoglou, Rum burjuvazinin salt Avrupa sermayesinin çıkarları için çalışan "komprador" bir sınıf olmadığının altını çizer.¹⁴ Sadece ticaretle uğraşmamakta bankacılık, sanayi, madencilik gibi başka alanlarla da iştigal etmektedirler. Bu aracılık rolünün ötesinde aynı zamanda yabancı sermaye ile rekabet etmek zorundadırlar. Kasaba da 19. yüzyılda Batı Anadolu'da komprador bir gayr-i Müslim sınıfın mevcudiyeti hususundaki şüphelerini dile getirmiştir. Kasaba'ya göre yabancı sermaye ile gayr-i Müslim tüccarlar arasındaki şiddetli rekabet, Batılı güçlerin ekonomiyi doğrudan denetimleri altına almalarının önüne geçmiştir.¹⁵

Gayr-i Müslim burjuvazinin ekonomik gücünü arttırmasının bir başka nedeni, liman şehirlerinin giderek gelişmesi ve bu gelişen şehirlerde canlı bir burjuva yaşam tarzının ortaya çıkmasıdır. Bu şehirlerin coğrafi konumu onlara ve ticaret yolları üzerindeki küçük kasabalara ekonomik olarak avantajlı bir konum sağlamış ve bunların önemlerini arttırmıştır. Gelişmekte olan bu şehirlerin kültürel özellikleri ve günlük yaşamdaki dönüşüm, dönemin insanların ve bu dönemi araştıran kişilerin

12 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), s. 70.

13 A.g.e., s. 74; Benzer iddialar için bkz. Osman Kurmuş, *Emperyalizm'in Türkiye'ye Girişi*, s. 158.

14 Haris Exertzoglou, "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", s. 98.

15 Reşat Kasaba, "Was There a Comprador Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Western Anatolia?" *Review*, Cilt IX, No. 2, Bahar 1988.

ilgisini çekmiştir. Buralarda, “Batılı yaşam tarzı” denilen olguya uygun yeni bir yaşam tarzını, yeni tüketim kalıplarını ve yeni âdetleri benimseyen bir burjuva sınıfı ortaya çıkar. Bu farklılık, özelde gayr-i Müslim burjuva sınıfını ve genelde gayr-i Müslim cemaatleri İmparatorluğun Müslüman nüfusundan ayırtmıştır.¹⁶

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı olmak üzere, İmparatorluğun Müslüman ve gayr-i Müslim cemaatleri arasındaki sürtüşmeler göz önünde tutulursa, bu farklılık “kültürün önemli olduğu” gerçeğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Yaşam tarzları arasındaki farklılık bu iki cemaatin başkalaşmasına ve birbirine yabancılaşmasına katkıda bulunmuştu. Her ne kadar söz konusu yaşam tarzı İmparatorluğun tüm gayr-i Müslim tebaasını temsil etmese de bu kültürel farklılık gelişmekte olan gayr-i Müslim burjuva sınıfının sembolü olmuştu. Dünya ekonomisiyle bütünleşmenin bayraktarı olarak gayr-i Müslim tüccar sınıfı ile bu sürecin kaybedenleri olarak Müslüman tüccarlar arasındaki gerilim bugüne kadar yeterince incelenmedi. Gayr-i Müslim burjuvazinin kültürel hasletlerinin onların sınıfsal kimliğinin temel bileşeni olduğu gayet açıktır. Türkiye üzerine yazılan literatürde bu yaşam tarzı, kimlik ve kültür, onun burjuva karakterinin bir kanıtı olarak görülmektedir. Türkiye tarihi üzerine yazılan eserlerdeki hâkim söyleme göre bu tüccar sınıfını bir burjuva sınıfı yapan temelde Batılı yaşam tarzıdır. Yine aynı anlayışa göre Osmanlı Devleti’nin ve Türkiye’nin bürokratlarını karakterize eden de Batılı yaşam tarzıdır ve böylece onlar da iktisadi temelli olmasa da bu burjuva kültürüne bir şekliyle dahil olmuşlardır. Böylece toplumun bu kültürel hasletlere sahip olmayan kesimleri geleneksel sınıflar olarak görülmüştür. Batılı hayat tarzına sahip kesimler İmparatorluğa değişim getirirken geleneksel kesimler herhangi bir toplumsal ve ekonomik değişime karşıymış gibi gösterilir. Farklı kültürel özellikler toplumsal sınıfların oluşumunda önemli roller oynu-

16 Çağlar Keyder, “Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika”, *Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 61.

yor olabilir, fakat yine de bu kültürel özelliklerin maddi sınıfsal temelleri, üretim ilişkilerinin dönüşümü de ileride yapılacak araştırmaların konusu haline gelmelidir.

Her ne kadar toplumsal sınıfların oluşumunda kültür önemliyse de, onun temel belirleyicisi olarak kültürel bir özelliği bir noktada dondurmamak mümkün değildir. Dolayısıyla toplumsal bir sınıf, farklı zamanlarda ve yerlerde farklı kültürel hasletlere sahip olabilir. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu üzerine mevcut tarihyazımı münhasıran küçük çiftçiler, merkezi devlet otoritesi ve gücünü arttırmakta olan gayr-i Müslim burjuvazi arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Küçük çiftçi sınıfı kendisini bir özne olarak ifade etmediğinden bu dönemi çalışanlar dikkatlerini devlet bürokrasisine ve gayr-i Müslim burjuvaziye vermektedirler.

Gayr-i Müslim burjuvazinin oluşumu ve faaliyetlerinden başka Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılan literatürde ele alınan bir başka nokta devlet elitinin faaliyetleri, bunların devletin gücünü arttırmak için giriştikleri reformlar ve bu amaca ulaşmak için 19. yüzyılda modern bir devlet bürokrasisinin oluşturulmasıdır. Çalışmaların büyük kısmında devlet ve bürokrasi tarihsel analizlerin tek aktörü gibi görünür. Bu nedenle akademisyenler, devleti toplumsal bir özne olarak tanımlamak için “devlet sınıfı”, “bürokratik sınıf”, “bürokrat burjuvazi” gibi kavramlara başvururlar.¹⁷ Bu bakış açısı solcu entelektüeller arasında da yaygındır. Örneğin Ahmet İnsel devlet elitini tek özne olarak gösterir ve 20. yüzyılda bürokratları derinden etkileyen toplumsal gruplar arasında kapıkullarını bile sayar.¹⁸

İmparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin aktörleri olan Hıristiyan aracı tüccarlarla devlet bürokrasisi arasında bir gerilim olduğu yaygın bir iddiadır. Söz gelimi Keyder,

17 Bu bağlamda en aşırı görüş Metin Heper tarafından savunulandır. Bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey* (Walkington: The Eathen Press, 1985), ya da Metin Heper, “The Strong State and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective”, *Democracy and Modernity*, ed. S. N. Eisenstadt (Leiden: Brill, 1985).

18 Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye* (İstanbul: Ayıntı Yayınları, 1996), s. 79.

bu tüccar sınıfının bürokrasiyi tehlikeye düşürdüğünü iddia eder.¹⁹ Öncelikle bu sınıfın başlattığı toplumsal dönüşüm, Osmanlı ekonomisinin geleneksel kesimlerinin konumunu sarsarak bürokrasinin toplumsal meşruiyetine yönelik bir tehdit teşkil etmektedir. Bu burjuva sınıfı aynı zamanda küçük çiftçinin yarattığı artı değer paylaşım sürecinde devlete rakip konumdadır. Yabancı devletlerin sağladığı dokunulmazlıklar ve ayrıcalıklar sayesinde gayr-i Müslim burjuvazi, İmparatorluğun dünya piyasasıyla bütünleşmesinin yarattığı zenginliği kendi cebine atmaya başarabilmektedir. Dahası eski vergi sistemi, zamanın hızla değişen ekonomik koşullarına uygun bir sistem değildir. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nda gelirler ve üretim artarken, bürokrasiye düşen pay azalmaktadır.²⁰

Konuyla ilgili tarihyazımı farklı toplumsal sınıflar arasındaki çatışmaların kaynağının genellikle etnisite olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik ve dinî çatışmalar sadece toplumsal bir sorun olarak görülürler. Öte yandan Keyder ve Kasaba gibi akademisyenler aynı görüşü başka bir şekilde ortaya koyarlar. Bunlara göre Osmanlı toplumunda, evet sınıfsal çelişkiler mevcuttur, ama bunlar etnik çatışmaların arkasında gizlenmiştir ve gerçek bir sınıf bilinci oluşturmazlar. Dolayısıyla Osmanlı elitinin reformları, modern bir eğitim sistemi ve modern/merkezi bir bürokrasinin oluşturulması ve Yeni Osmanlılar, Jön Türkler gibi hareketler beraberlerinde Müslüman bürokrasi ile gayr-i Müslim burjuvazi arasında bir rekabet de getirmiştir. Osmanlı Devleti ile gayr-i Müslim burjuvazi arasındaki bu mücadele ve gayr-i Müslim burjuvazinin Müslüman ticaret sınıfının oluşturulması sonucu tasfiyesi, Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımının yaygın bir şekilde kabul edilen savlarıdır ve bu çalışmada bütün bu savların doğruluğu sorgulanacaktır.

Türk tarihyazımı büyük ölçüde gayr-i Müslim burjuvazi ile Müslüman bürokratlar arasındaki mücadeleyi temel aldığından bu savların en uç örneklerinden birine bakabiliriz. *Burjuvazi-*

19 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 54.

20 A.g.e., s. 69.

nin *Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü* çalışmasında Fatma Müge Göçek, bürokrasi ve gayr-i Müslim burjuvazi arasındaki ilişkiyi anlamak için yeni bir kavram ortaya koymaktadır. Göçek, 19. yüzyıl boyunca dinî ve etnik olmak üzere iki bileşene bölünmüş bir burjuva sınıfının ortaya çıktığını iddia ederek, “iki gövdeli burjuva sınıfı” kavramını geliştirir. Bu parçalı burjuvazinin Müslüman/Türk bürokratik bileşeni, gayr-i Müslim ticaret burjuvazisini tasfiye etmiş ve yeni bir ulus-devletin inşa edilmesinde asli bir rol oynamıştır.²¹ Türkiye üzerine tarihyazımının genel argümanlarıyla uyumlu bir şekilde Göçek, merkezkaç kuvvetlerin yükselişi ve askeri yenilgilerin, Osmanlı merkezi yönetiminin otoritesini yıktığını ileri sürmektedir. Bunun sonucu olarak devlet yapılanmasında reform yapılmasına karar verilmiş ve bu da modern bir devletin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihai amaç merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Kurumsal reformlar, modern bir bürokrasinin oluşturulması ve modern eğitim sistemi, daha etkili bir idari sistem yaratmak için getirilmiştir. Bu çabaların sonucu olarak iki yeni toplumsal sınıf/kesim ortaya çıkar: Bürokratlar ve aydınlar. Bunlar İmparatorluğun geleneksel elitinden farklıdır. Kontrol etmeyi bıraktıkları kaynaklar Sultan’ın ellerinden alınmıştır.

Bu anlatıda yeni bürokratik elitin menşei Batılı eğitim sisteminde yetişmiş insan kaynağıdır. Bu modern eğitim, yeni yeni büyüyen bürokratik burjuvaziye kültürel sermaye sağlamış, bu sermaye de onlara ayrı bir toplumsal bilinç kazandırmıştır. Mevzubahis bilinç, bu sınıfı reformları ve devrimi başlatmak konusunda motive etmiştir. Yeni burjuvazi, kendisine toplumda ayrıcalıklı bir konum sağlayan özel bir kimlik kazanır. Bu yeni sınıfın oluşumu bu kültürel temel üzerinde olur.²² Benzer bir şekilde Eldem de paralarını Osmanlı Bankası’na yatıran zengin Osmanlı bürokratlarını Müslüman burjuvazi olarak tanımlamaktadır.²³

21 Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, s. 9.

22 A.g.e., s. 178-180.

23 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ve Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, 1999), s. 295.